agnipurānam

alaṅkārādhyāyāḥ

Taken from the critically edited version of Suresh Mohan Bhattacharya (Calcutta: Firma KLM Private, Ltd., 1976).

From Bhattacharya's introduction: "Though the Purana draws upon almost all the earlier Alankarikas, it does not however follow in its standpoint the tenets of any individual school of Poetics. It deals with the established or conventional analysis of poetry, but its treatment is often uncritical and occasionally unintelligible… [It] does not attempt to establish a new system of speculation, nor does it present any new theory; but it possesses some characteristics peculiar to itself and sometimes differs from the views of the established schools in some notable features. This deviation is probably due to the influence on it of an entirely different tradition, which is now lost to us and which appears also to have been exploited by some later writers headed by Bhoja."

agnipurānam

alaṅkārādhyāyāḥ

(1)

prathamo'dhyāyaḥ

kāvyādi-lakṣaṇam

agnir uvāca—
kāvyasya nāṭakādeś ca alaṅkārān vadāmy atha |
dhvanir varṇāḥ padaṁ vākyam ity etad vāṅmayaṁ matam |
śāstretihāsa-kāvyānāṁ trayaṁ yatra samāpyate ||1||
śāstre śabda-pradhānatvam itihāse'rtha-niṣṭhatā |
abhidhāyāḥ pradhānatvāt kāvyaṁ tābhyāṁ vibhidyate ||2||
naratvaṁ durlabhaṁ loke vidyā tatra ca durlabhā |
kavitvaṁ durlabhaṁ tatra śaktis tatra ca durlabhā ||3||
vyutpattir durlabhā tatra vivekas tatra durlabhaḥ |
sarva-śāstram avidvadbhir mṛgyamāṇaṁ na sidhyati ||4||
ādi-varṇā dvitīyāś ca mahā-prāṇās turīyakāḥ |
vargeṣu varṇa-vṛndaṁ syāt padaṁ sup-tiṅ-prabhedavat ||5||
saṅkṣepād vākyam iṣṭārtha-vyavacchinnā padāvalī |
kāvyaṁ sphurad-alaṅkāraṁ guṇavad-doṣa-varjitam ||6||
yonir vedaś ca lokaś ca siddham arthād ayonijam |
devādīnāṁ saṁskṛtaṁ syāt prākṛtaṁ trividhaṁ nṛṇām ||7||
gadyaṁ padyaṁ ca miśraṁ ca kāvyādi trividhaṁ smṛtam |
apādaḥ pada-santāno gadyaṁ tad api gadyate ||8||
alpālpa-vigrahaṁ nātimṛdu-sandarbha-nirbharam |
cūrṇakaṁ nāmato dīrgha-samāsotkalikā bhavet ||9||
bhaven madhyama-sandarbhaṁ nātikutsita-vigraham |
vṛtta-cchāyā-haraṁ vṛtta-gandhi naitat kilotkaṭam ||10||
ākhyāyikā kathā khaṇḍa-kathā parikathā tathā |
kathāniketi manyante gadya-kāvyaṁ ca pañcadhā ||11||
kartṛ-vaṁśa-praśaṁsā syād yatra gadyena vistarāt |
kanyā-haraṇa-saṅgrāma-vipralambha-vipattayaḥ |
bhavanti yatra dīptāś ca rīti-vṛtti-pravṛttayaḥ ||12||
ucchvāsaiś ca paricchedo yatra yā cūrṇakottarā |
vaktraṁ cāpara-vaktraṁ ca yatra sāṅkhyāyikā smṛtā ||13||
ślokaiḥ sva-vaṁśaṁ saṅkṣepāt kavir yatra praśaṁsati |
mukhyārthasyāvatārāya bhaved yatra kathāntaram ||14||
paricchedo na yatra syād bhaved vā lambhakaiḥ kvacit |

sā kathā nāma tad-garbhe nibadhnīyāc catuṣpadīm ||15||
bhavet khaṇḍa-kathā yāsau yāsau parikathā tayoḥ |
amātyaṁ sārthakaṁ vāpi dvijaṁ vā nāyakaṁ viduḥ |
syāt tayoḥ karuṇo viddhi vipralambhaś caturvidhaḥ ||16||
samāpyate tayor nādyā sā kathām anudhāvati |
kathākhyāyikayor miśra-bhāvāt parikathā smṛtā ||17||
bhayānakaṁ mukha-paraṁ garbhe ca karuṇo rasaḥ |
adbhuto'nte suklṛptārtho nodāttā sā kathānikā ||18||
padyaṁ catuṣpadī tac ca vṛttaṁ jātir iti dvidhā |
vṛttam akṣara-saṅkhyeyam ukthādyutkṛtiśeṣajam |
mātrābhir gaṇanā yatra sa jātir iti kāśyapaḥ ||19||
samam ardha-samaṁ vṛttaṁ viṣamaṁ paiṅgalaṁ tridhā |
sā vidyā naus titīrṣūṇāṁ gabhīraṁ kāvya-sāgaram ||20||
mahā-kāvyaṁ kalāpaś ca paryābandho viśeṣakam |
kulakaṁ muktakaṁ koṣa iti padya-kuṭumbakam ||21||
sarga-bandho mahā-kāvyam ārabdhaṁ saṁskṛtena yat |
tādātmyam ajahat tatra tat-samaṁ nātiduṣyati ||22||
itihāsa-kathodbhūtam itarad vā sadāśrayam |
mantra-dūta-prayāṇāji-niyataṁ nātivistaram ||23||
śakkaryātijagatyātiśakkaryā triṣṭubhā tathā |
puṣpitāgrādibhir vaktrābhir janaiś cārubhiḥ samaiḥ |
yuktā tu bhinna-vṛttāntā nātisaṅkṣipta-sargakam ||24||
atiśakkarikāṣṭibhyām ekaḥ saṅkīrṇakaiḥ paraḥ |
mātrayāpy aparaḥ sargaḥ prāśastyeṣu ca paścimaḥ |
kalpo'tininditas tasmin viśeṣānādaraḥ satām ||25||
nagarārṇavaśailartu-candrārkāśrama-pādapaiḥ |
udyāna-salila-krīḍā-madhupānaratotsavaiḥ ||26||
dūtī-vacana-vinyāsair asatī-caritādbhutaiḥ |
tamasā marutāpy anyair vibhāvair atinirbharaiḥ ||27||
sarva-vṛtti-pravṛttaṁ ca sarva-bhāva-prabhāvitam |
sarva-rīti-rasair juṣṭaṁ puṣṭaṁ guṇa-vibhūṣaṇaiḥ |
ata eva mahākāvyaṁ tat-kartā ca mahākaviḥ ||28||
vāg-vaidagdhya-pradhāne'pi rasa evātra jīvitam |
pṛthak-prayatna-nirvartyaṁ vāg-vakrimṇi rasād vapuḥ |
caturvarga-phalaṁ viṣvag-vyākhyātaṁ nāyakākhyayā ||29||
samāna-vṛtta-nirvyūḍhaḥ kaiśikī-vṛtti-komalaḥ |
kalāpo'tra pravāsaḥ prāg-anurāgāhvayo rasaḥ |
sa viśeṣakaṁ prāpty-ādi saṁskṛtenetareṇa ca ||30||
ślokair anekaiḥ kulakaṁ syāt sandānitakāni tat |
muktakaṁ śloka ekaikaś camatkāra-kṣamaḥ satām ||31||
sūktibhiḥ kavi-siṁhānāṁ sundarībhiḥ samanvitaḥ |
koṣo vrajyā-paricchinnaḥ sa vidagdhāya rocate ||32||
ābhāsopama-śaktiś ca sarge yad-bhinna-vṛttatā |
miśraṁ vapur iti khyātaṁ prakīrṇam iti ca dvidhā |
śravyaṁ caivābhineyaṁ ca prakīrṇaṁ sakaloktibhiḥ ||33|

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre kāvyādi-lakṣaṇaṁ nāma prathamo'dhyāyaḥ
||1||

--o)0(o--

(2)

dvitīyo'dhyāyaḥ

nāṭaka-nirūpaṇam

agnir uvāca—
nāṭakaṁ saprakaraṇaṁ ḍima īhāmṛgo'pi vā |
jñeyaḥ samavakāraś ca bhavet prahasanaṁ tathā ||1||
vyāyoga-bhāṇa-vīthy-aṅka-toṭakāny atha nāṭikā |
sāṭakaṁ śilpakaḥ karṇā eko durmallikā tathā ||2||
prasthānaṁ bhāṇikā bhāṇī goṣṭhī hallīśakāni ca |
kāvyaṁ śrī-gaditaṁ nāṭya-rāsakaṁ rāsakaṁ tathā |
ullopyakaṁ prekṣaṇaṁ ca sapta-viṁśatidhaiva tat ||3||
sāmānyaṁ ca viśeṣaś ca lakṣaṇasya dvayī gatiḥ |
sāmānyaṁ sarva-viṣayaṁ viśeṣaḥ kvāpi vartate ||4||
pūrva-raṅge nivṛtte dve deśa-kālāv ubhāv api |
rasa-bhāva-vibhāvānubhāvā abhinayās tathā ||5||
aṅka-sthitiś ca sāmānyaṁ sarvatraivopasarpaṇāt |
viśeṣo'vasare vācyaḥ sāmānyaṁ pūrvam ucyate ||6||
trivarga-sādhanaṁ nāṭyam ity āhuḥ karaṇaṁ ca yat |
itikartavyatā tasya pūrva-raṅgo yathā-vidhi ||7||
nāndīmukhāni dvātriṁśad-aṅgāni pūrva-raṅgake |
devatānāṁ namaskāro gurūṇām api ca stutiḥ |
go-brāhmaṇa-nṛpādīnām āśīrvādādi gīyate ||8||
nāndyante sūtradhāro'sau rūpakeṣu nibadhyate |
guru-pūrva-kramaṁ vaṁśa-praśaṁsā pauruṣaṁ kaveḥ |
sambandhārthau ca kāvyasya pañcaitān eṣa nirdiśet ||9||
naṭī vidūṣako vāpi pāripārśvika eva vā |
sahitāḥ sūtradhāreṇa saṁlāpaṁ yatra kurvate ||10||
citrair vākyaiḥ sva-kāryārthair vīthy-aṅgair anyathāpi vā |
āmukhaṁ tat tu vijñeyaṁ budhaiḥ prastāvanāpi sā ||11||
pravṛttakaṁ kathodghātaḥ prayogātiśayas tathā |
āmukhyasya trayo bhedā bījāṁśeṣūpajāyate ||12||
kālaṁ pravṛttam āśritya sūtra-dhṛg yatra varṇayet |
tad-āśrayasya pātrasya praveśas tat pravṛttakam ||13||
sūtradhārasya vākyaṁ vā yatra vākyārtham eva vā |
gṛhītvā praviśet pātraṁ kathodghātaḥ sa ucyate ||14||
prayogeṣu prayogaṁ tu sūtra-dhṛg yatra varṇayet |
tataś ca praviśet pātraṁ prayogātiśayo hi saḥ ||15||
śarīraṁ nāṭakādīnām ativṛttaṁ pracakṣate |
siddham utprekṣitaṁ ceti tasya bhedāv ubhau smṛtau |
siddham āgama-dṛṣṭaṁ ca sṛṣṭam utprekṣitaṁ kaveḥ ||16||
bījaṁ binduḥ patākā ca prakarī kāryam eva ca |

artha-prakṛtayaḥ pañca pañca ceṣṭā api kramāt ||17||
ārambhaś ca prayatnaś ca prāpti-sad-bhāva eva ca |
niyatā ca phala-prāptiḥ phala-yogaś ca pañcamaḥ ||18||
mukhaṁ pratimukhaṁ garbho vimarśaś ca tathaiva ca |
tathā nirvahaṇaṁ ceti kramā pañcava sandhayaḥ ||19||
alpa-mātraṁ samuddiṣṭaṁ bahudhā yat prasarpati |
phalāvasānaṁ yac caiva bījaṁ tad abhidhīyate ||20||
yatra bīja-samutpattir nānārtha-rasa-sambhavā |
kāvye śarīrānugatā tan-mukhaṁ parikīrtitam ||21||
iṣṭasyārthasya racanā vṛttāntasyānupakṣayaḥ |
rāga-prāptiḥ prayogasya guhyānāṁ caiva gūhanam ||22||
āścaryavad abhikhyātaṁ prakāśyānāṁ prakāśanam |
aṅga-hīno naro yadvan na śreṣṭhaṁ kāvyam eva ca ||23||
deśa-kālair vinā kiñcin netivṛttaṁ pravartate |
atas tayor upādānaṁ niyamāt padam ucyate ||24||
deśeṣu bhārataṁ varṣaṁ kāle kṛta-yuga-trayam |
narte tābhyāṁ prāṇa-bhṛtāṁ sukha-duḥkhodayaḥ kvacit |
sarge sargādi-vārtā ca prasajjantī na duṣyati ||25||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre nāṭaka-nirūpaṇaṁ nāma
dvitīyo'dhyāyaḥ
||2||

--o)0(o--

(3)

tṛtīyo'dhyāyaḥ

rasādi-nirūpaṇam

agnir uvāca—
akṣaraṁ paramaṁ brahma sanātanam ajaṁ vibhum |
vedānteṣu vadanty ekaṁ caitanyaṁ jyotir īśvaram ||1||
ānandaḥ sahajas tasya vyajyate sa kadācana |
vyaktiḥ sā tasya caitanya-camatkāra-rasāhvayā ||2||
ādyas tasya vikāro yaḥ so'haṅkāra iti smṛtaḥ |
tato'bhimānas tatredaṁ samāptaṁ bhuvana-trayam ||3||
abhimānād ratiḥ sā ca paripoṣam upeyuṣī |
vyabhicāry-ādi-sāmānyāc chṛṅgāra iti gīyate ||4||
tad-bhedāḥ kāmam itare hāsyādyā apy anekaśaḥ |
sva-sva-sthāyi-viśeṣo'tha paripoṣa-sva-lakṣaṇāḥ |
sattvādi-guṇa-santānāj jāyante paramātmanaḥ ||5||
rāgād bhavati śṛṅgāro raudras taikṣṇyāt prajāyate |
vīro'vaṣṭambhajaḥ saṅkoca-bhūr bībhatsa iṣyate ||6||

śṛṅgārāj jāyate hāso raudrāt tu karuṇo rasaḥ |
vīrāc ādbhuta-niṣpattiḥ syād bībhatsād bhayānakaḥ ||7||
śṛṅgāra-hāsya-karuṇā raudra-vīra-bhayānakāḥ |
bībhatsādbhuta-śāntākhyāḥ sva-puṣṭāś caturo rasāḥ |
lakṣmīr iva vinā tyāgān na vāṇī bhāti nīrasā ||8||
apāre kāvya-saṁsāre kavir eva prajāpatiḥ |
yathāsmai rocate viśvaṁ tathedaṁ parivartate ||9||
śṛṅgārī cet kaviḥ kāvye jātaṁ rasa-mayaṁ jagat |
sa cet kavir vīta-rāgo nīrasaṁ vyaktam eva tat ||10||
na bhāva-hīno'sti raso na bhāvo rasa-varjitaḥ |
bhāvayanti rasān ebhir bhāvyante ca rasā iti |
sthāyino'ṣṭau rati-mukhāḥ stambhādyā vyabhicāriṇaḥ ||11||
mano'nukūle'nubhavaḥ sukhasya ratir iṣyate |
harṣādibhiś ca manaso vikāśo hāsa ucyate ||12||
mano-vaiklavyam icchanti śokam iṣṭa-kṣayādibhiḥ |
krodhas taikṣṇya-prabodhaś ca pratikūlānukāriṇi ||13||
puruṣārtha-samāpty-artho yaḥ sa utsāha ucyate |
citrādi-darśanāc ceto-vaiklavyaṁ bruvate bhayam ||14||
jugupsā ca padārthānāṁ nindā darubhāgya-vāhinām |
vismayo'tiśayenārtha-darśanāc citta-vistṛtiḥ ||15||
aṣṭau stambhādayaḥ sattvād rajasas tamasaḥ param |
stambhaś ceṣṭā-pratīghāto bhaya-rāgādy-upāhitaḥ ||16||
śrama-rāgādy-upetāntaḥ-kṣobha-janma vapur jalam |
svedo harṣādibhir dehocchvāso'ntaḥ-pulakodgamaḥ ||17||
harṣādi-janmā vāg-bhaṅgaḥ svara-bhedo bhayādibhiḥ |
citta-kṣobha-bhava-stambho vepathuḥ parikīrtitaḥ ||18||
vaivarṇyaṁ ca viṣādādi-janmā kānti-viparyayaḥ |
duḥkhānandādijaṁ netra-jalam aśru ca viśrutam ||19||
indriyāṇām astamayaḥ pralayo laṅghanādibhiḥ |
vairāgyāder manaḥ-khedo nirveda iti kathyate ||20||
manaḥ-pīḍādi-janmā ca sādo glāniḥ śarīragā |
śaṅkā-niṣṭāgamotprekṣā syād asūyā ca matsaraḥ ||21||
madirādy-upayogotthaṁ manaḥ saṁmohanaṁ madaḥ |
kriyātiśaya-janmāntaḥ-śarīrottha-klamaḥ śramaḥ ||22||
śṛṅgārādi-kriyā-dveṣaś cittasyālasyam ucyate |
dainyaṁ sattvād apabhraṁśaś cintārtha-paribhāvanam ||23||
itikartavyatopāyādarśanaṁ moha ucyate |
smṛtiḥ syād anubhūtasya vastunaḥ pratibimbitam ||24||
matir artha-paricchedas tattva-jñānopanāyitaḥ |
vrīḍānurāgādi-bhavaḥ saṅkocaḥ ko'pi cetasaḥ ||25||
bhavec capalatā-sthairyaṁ harṣaś citta-prasannatā |
āvegaś ca pratīkārāśayā vaidhuryam ātmanaḥ ||26||
kartavye pratibhābhraṁśo jaatety abhidhīyate |
iṣṭa-prāpter upacitaḥ sampadābhyudayo dhṛtiḥ ||27||
garvaḥ pareṣv avajñānam ātmany utkarṣa-bhāvanā |

bhaved viṣādo daivāder vighāto'bhīṣṭa-vastuni ||28||
autsukyam īpsitāprāter vāñchayā taralā sthitiḥ |
cittendriyāṇāṁ staimityam apasmāro'navasthitiḥ ||29||
yuddhe bodhādibhis trāso vīpsā-citta-camatkṛtiḥ |
krodhasyāpraśamo'marṣaḥ prabodhaś cetanodayaḥ ||30||
avahitthaṁ bhaved gupitr iṅgatākāra-gocarā |
roṣato guru-vāg-daṇḍa-pāruṣyaṁ vidur ugratām ||31||
ūho vitarkaḥ syād vyādhir mano-vapur avagrahaḥ |
anibaddha-pralāpādir unmādo madanādibhiḥ ||32||
tattva-jñānādinā cetaḥ kaṣāyoparamaḥ śamaḥ |
kavibhir yojanīyā vai bhāvāḥ kāvyādike rasāḥ ||33||
vibhāvyate hi ratyādir yatra yena vibhāvyate |
vibhāvo nāma sa dvedhālambanoddīpanātmakaḥ ||34||
raty-ādi-bhāva-vargo'yaṁ yamājīvyopajāyate |
ālambana-vibhāvo'sau nāyakādi-bhavas tathā ||35||
dhīrodātto dhīrodhataḥ syād dhīra-lalitas tathā |
dhīra-praśānta ity evaṁ caturdhā nāyakaḥ smṛtaḥ ||36||
pīṭha-mardo viṭaś caiva vidūṣaka iti trayaḥ |
śṛṅgāre narma-sacivā nāyasyānunāyakāḥ ||37||
pīṭha-mardo'sambalakaḥ śrīmāṁs tad-deśajo viṭaḥ |
vidūṣako vaihāsiko aṣṭa nāyaka-nāyikāḥ ||38||
svakīyā parakīyā ca punarbhūr iti kaiśikaḥ |
sāmānyā na punarbhūri ity ādyā bahu-bhedataḥ ||39||
uddīpana-vibhāvās te saṁskārair vividhaiḥ sthitāḥ |
ālambana-vibhāveṣu bhāvān uddīpayanti ye ||40||
catuḥṣaṣṭhi-kalā dvedhā karmādyair gītikādibhiḥ |
kuhakaṁ smṛtir apy eṣāṁ prāyo hāsopakārakaḥ ||41||[1]
ālambana-vibhāvasya bhāvair udvaddha-saṁskṛtaiḥ |
mano-vāg-buddhi-vapuṣāṁ smṛtīcchā-dveṣa-yatnataḥ ||42||
ārambha eva viduṣām anubhāva iti smṛtaḥ |
sa cānubhūyate cātra bhavaty uta nirucyate ||43||
mano-vyāpāra-bhūyiṣṭho mana-ārambha ucyate |
dvividhaḥ pauruṣaḥ straiṇa īdṛśo'pi prasiddhyati ||44||
śobhā vilāso mādhuryaṁ sthairyaṁ gāmbhīryam eva ca |
lalitaṁ ca tathaudāryaṁ tejo'ṣṭāv iti pauruṣāḥ ||45||
nīca-nindottama-spardhā śauryaṁ dākṣyādi-kāraṇam |
mano-dharme bhavec chobhā śobhate bhavanaṁ yathā ||46||
bhāvo hāvaś ca helā ca śobhā kāntis tathaiva ca |
dīptir mādhurya-dhairye ca prāgalbhyaṁ syād udāratā ||47||
sthairyaṁ gambhīratā strīṇāṁ vibhāvā dvādaśeritāḥ |
bhāvo vilāso hāvaḥ syād bhāvaḥ kiñcic ca harṣajaḥ ||48||
vāco yuktir bhaved vāg-ārambho dvādaśa eva saḥ |
tatra bhāṣaṇam ālāpaḥ pralāpo vacanaṁ bahu ||49||

[1] The editor here notes « The last line of this verse is very corrupt and makes no sense.

vilāpo duḥkha-vacanam anulāpo'sakṛd-vacaḥ |
saṁlāpa ukta-pratyuktam apalāpo'nyathā-vacaḥ ||50||
vārtā-prayāṇaṁ sandeśo nirdeśaḥ pratipādanam |
tattva-deśo'tideśo'yam apadeśo'nya-varṇanam |
upadeśaś ca śikṣā-vāg-vyājoktir vyapadeśakaḥ ||51||
bodhāya eṣa vyāpāraḥ sa buddhy-ārambha iṣyate |
tasya bhedās trayas te ca rīti-vṛtti-pravṛttayaḥ ||52||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre rasādi-nirūpaṇaṁ nāma
tṛtīyo'dhyāyaḥ
||3||

--o)0(o--

(4)

caturtho'dhyāyaḥ

rīti-vṛtti-nirūpaṇam

agnir uvāca—
vāg-vidyā-sampratijñāne rītiḥ sāpi caturvidhā |
pāñcālī gauḍa-deśīyā vaidarbhī lāṭajā tathā ||1||
upacāra-yutā mṛdvī pāñcālī hrasva-vigrahā |
anavasthita-sandarbhā gauḍīyā dīrgha-vigrahā ||2||
upacārair na bahubhir upacārair vivarjitā |
nātikomala-sandarbhā vaidarbhī mukta-vigrahā ||3||
lāṭīyā sphuṭa-sandarbhā nātivisphura-vigrahā |
parityaktātibhūyobhir upacārair udāhṛtā ||4||
kriyāsv aviṣamā vṛttir bhāraty ārabhaṭī tathā |
kaiśikī sātvatī ceti sā caturdhā pratiṣṭhitā ||5||
vāk-pradhānā nara-prāyā strī-yuktā prākṛtoktitā |
bharatena praṇītatvād bhāratī nītir ucyate ||6||
catvāry aṅgāni bhāratyā vīthī prahasanaṁ tathā |
prastāvanā nāṭakāder vīthy-aṅgāś ca trayodaśa ||7||
uddhātakaṁ tathaivāvalagitaṁ syād dvitīyakam |
asat-pralāpo vāg-veṇī nālikā vipaṇaṁ tathā ||8||
vyāhāras tri-mataṁ caiva chalāvasyandite tathā |
gaṇḍo'tha mṛdavaś caiva trayodaśam athāñcitam ||9||
tāpasādeḥ prahasanaṁ parihāsa-paraṁ vacaḥ |
māyendra-jāla-yuddhādi-bahulārabhaṭī smṛtā |
saṅkṣipta-kāvapātau ca vastūtthāpanam eva ca ||10||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre rīti-vṛtti-nirūpaṇaṁ nāma
caturtho'dhyāyaḥ
||4||

--o)0(o--

(5)

pañcamo'dhyāyaḥ

śarīrārambha-nirūpaṇam

agnir uvāca—
ceṣṭā-viśeṣam apy aṅga-pratyaṅge karma cānayoḥ |
śarīrārambham icchanti prāyaḥ pūrvo'balāśrayaḥ ||1||
līlā vilāso vicchittir vibhramaḥ kilakiñcitam |
moṭṭāyitaṁ kuṭṭamitaṁ bibboko lalitaṁ tathā |
vikṛtaṁ krīḍitaṁ kelir iti dvādaśadhaiva saḥ ||2||
līleṣṭa-jana-ceṣṭanukaraṇaṁ saṁvṛta-kṣaye |
viśeṣān darśayan kiñcid vilāsaḥ sadbhir iṣyate ||3||
hasita-kranditādīnāṁ saṅkaraḥ kilakiñcitam |
vikāraḥ ko'pi bibboko lalitaṁ saukumāryataḥ ||4||
śiraḥ pāṇir uraḥ pārśvaṁ kaṭir aṅghrir iti kramāt |
aṅgāni bhrū-latādīni pratyaṅgāny abhijānate ||5||
aṅga-pratyaṅgayoḥ karma prayatna-janitaṁ vinā |
na prayogaḥ kvacin mukhyaṁ tiraścīnaṁ ca tat kvacit ||6||
ākampitaṁ kampitaṁ ca dhūtaṁ vidhūtam eva ca |
parivāhitam ādhūtam avadhūtam athāñcitam ||7||
nikuñcitaṁ parāvṛttam utkṣiptaṁ cāpy adhogatam |
lolitaṁ ceti vijñeyaṁ trayodaśa-vidhaṁ śiraḥ ||8||
bhrūkarma saptadhā jñeyaṁ pātanaṁ bhrū-kuṭi-mukham |
dṛṣṭis tridhā rasa-sthāyinaṁ cāri-pratibandhanā |
ṣaṭ-triṁśad-bheda-bhidurā rasajā tatra cāṣṭadhā ||9||
navadhā tārakākarma bhramaṇaṁ calanādikam |
ṣoḍhā ca nāsikā jñeyā niḥśvāso navadhā mataḥ ||10||
ṣoḍhauṣṭha-karmakaṁ pādyaṁ saptadhā cibuka-kriyā |
kaluṣādi mukhaṁ ṣoḍhā grīvā nava-vidhā smṛtā ||11||
asaṁyutaḥ saṁyutaś ca bhūmnā hastaḥ prayujyate |
patākas tripatākaś ca tathā vai kartarī-mukhaḥ ||12||
ardha-candrotkarālaś ca śuka-tuṇḍas tathaiva ca |
muṣṭiś ca śikharaś caiva kapitthaḥ kaṭakāmukhaḥ ||13||
sūcyāsyaḥ padma-koṣo'hi-śirāḥ samṛga-śīrṣakaḥ |
kāṅgula-kāla-padmau ca catura-bhramarau tathā ||14||
haṁsāsya-haṁsa-pakṣau ca sandaṁśa-mukulau tathā |
ūrṇa-nābhas tāmra-cūḍaś caturviṁśatir ity amī |
asaṁyuta-karāḥ proktāḥ saṁyutās tu trayodaśa ||15||
añjaliś ca kapotaś ca karkaṭaḥ svastikas tathā |
kaṭakā-vardhamānaś cāpy utsaṅgo niṣadhas tathā ||16||
dolaḥ puṣpa-puṭaś caiva tathā makara eva ca |
gaja-danto'vahitthaś ca vardhamāno'pare karāḥ ||17||
uraḥ pañca-vidhaṁ syāt tvābhugna-nirbhugnakādikam |

udaraṁ duratikṣāmaṁ khallaṁ pūrṇam iti tridhā ||18||
pārśvayoḥ pañca karmāṇi jaṅghā-karma ca pañcadhā |
anekadhā pāda-karma nṛtyādau nāṭake smṛtam ||19||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre śarīrārambha-nirūpaṇaṁ nāma pañcamo'dhyāyaḥ
||5||

--o)0(o--

(6)

ṣaṣṭho’dhyāyaḥ

abhinayādi-nirūpaṇam

agnir uvāca—
ābhimukhyaṁ nayann arthān vijñeyo’bhinayo budhaiḥ |
caturdhā sambhavaḥ sattva-vāg aṅgāharaṇāśrayaḥ ||1||
stambhādiḥ sāttviko vāg-ārambho vācika āṅgikaḥ |
śarīrārambha āhāryo buddhy-ārambha-pravṛttayaḥ ||2||
rasādi-viniyogo’tha kathyate hy abhimānataḥ |
tam antareṇa sarveṣām apārthaiva svatantratā ||3||
sambhogo vipralambhaś ca śṛṅgāro dvividhaḥ smṛtaḥ |
pracchannaś ca prakāśaś ca tāv api dvividhau punaḥ ||4||
vipralambhābhidhāno yaḥ śṛṅgāraḥ sa caturvidhaḥ |
pūrvānurāga-mānākhyaḥ pravāsa-karuṇātmakaḥ ||5||
etebhyo’nyataraṁ jāyamāna-sambhoga-lakṣaṇam |
vivartate caturdhaiva na ca prāgatir vartate ||6||
strī-puṁsayos tad-udayas tasya nirvartikā ratiḥ |
nikhilāḥ sāttvikās tatra vaivarṇya-pralayau vinā ||7||
dharmārtha-kāma-mokṣaiś ca śṛṅgāra upacīyate |
ālambana-viśeṣaiś ca tad-viśeṣair nirantaraḥ |
śṛṅgāraṁ dvividhaṁ vidyād vāṅ-nepathya-kriyātmakam ||8||
hāsaś caturvidho’lakṣyadantaḥ smita itīritaḥ |
kiñcil lakṣita-dantāgraṁ hasitaṁ phulla-locanam ||9||
vihasitaṁ sasvanaṁ syāj jihmopahasitaṁ tu tat |
sa-śabdaṁ cāpahasitam aśabdam atihāsitam ||10||
yaś cāsau karuṇo nāma sa rasas trividho bhavet |
dharmopaghātajo vitta-vināśa-janitas tathā |
śokaḥ śokād bhavet sthāyo kaḥ sthāyī pūrvayoḥ punaḥ ||11||
aṅganepathya-vākyaiś ca raudro’pi trividho rasaḥ |
tasya nirvartakaḥ krodhaḥ svedo romāñca-vepathuḥ ||12||
dāna-vīro dharma-vīro yuddha-vīra iti trayam |
vīras tasya ca niṣpatti-hetur utsāha iṣyate ||13||
ārambheṣu bhaved yatra vīram evānuvartate |
bhayānako nāma rasas tasya nirvartakaṁ bhayam ||14||
udvejanaḥ kṣobhaṇaś ca bībhatso dvividhaḥ smṛtaḥ |
udvejanaḥ syā pūtyādyaiḥ kṣobhaṇo rudhirādibhiḥ |
jugupsārambhikā tasya sāttvikāṁśo nivartate ||15||
kāvya-śobhā-karān dharmān alaṅkārān pracakṣate |
alaṅkariṣṇavas te ca śabdam artham ubhau tridhā ||16||
ye vyutpattādinā śabdam alaṅkartum iha kṣamāḥ |
śabdālaṅkāra-nāmnas tān kāvya-mīmāṁsakā viduḥ ||17||
chāyā mudrā tathoktiś ca yuttir gumphanayā saha |

vākovākyam anuprāsaś citraṁ duṣkaram eva ca |
jñeyā navālaṅkṛtayaḥ śabdānām ity asaṅkarāt ||18||
tatrānyokter anukṛtiś chāyā sāpi caturvidhā |
loka-cchekārbhakoktīnāṁ mattokter anukārataḥ ||19||
ābhāṇako hi lokoktiḥ sarva-sāmānya eva tāḥ |
yyānudhāvati lokokti-cchāyām icchanti tāṁ budhāḥ ||20||
chekā vidagdhā vaidagdhyaṁ kalāsu kuśalā matiḥ |
tām ullikhantī chekokti-cchāyākavibhir iṣyate ||21||
avyutpannoktir akhilair arbhakoktyopalakṣyate |
tenārbhakokti-cchāyā tan-mātroktim anukurvatī ||22||
viplutākṣaram aślīla-vaco mattasya tādṛśī |
yā sā bhavati mattokti-cchāyoktāpy atiśobhate ||23||
abhiprāya-viśeṣeṇa kavi-śaktiṁ vivṛṇvatī |
muddāyinīti sā mudrā saiva śayyāpi nomate ||24||
uktiḥ sā kathyate yasyām arthaḥ ko'py upapattimān |
loka-yātrārtha-vidhinā dhinoti hṛdayaṁ satām ||25||
ubhau vidhi-niṣedhau ca niyamāniyamāv api |
vikalpa-parisaṅkhye ca tadīyāḥ ṣaḍ athoktayaḥ ||26||
ayuktayor iva mitho vācya-vācakayor dvayoḥ |
yojanāyai kalpyamānā yuktir uktā manīṣibhiḥ ||27||
padaṁ caiva padārthaś ca vākyaṁ vākyārtham eva ca |
viṣayo'syāḥ prakaraṇaṁ prapañcaś ceti ṣaḍ-vidhaḥ ||28||
gumphanā racanā-caryā śabdārtha-krama-gocarā |
śabdānukārād arthānupūrvāc ceyaṁ kramāt tridhā ||29||
ukti-pratyuktimad-vākyaṁ vākovākyaṁ dvidhaiva tat |
ṛju-vakrokti-bhedena tatrādyaṁ sahajaṁ vacaḥ ||30||
sā pūrva-praśnikāpraśna-pūrviketi dvidhā bhavet |
vakroktis tu bhaved bhaṅgyā kākus tena kṛtā dvidhā ||31||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre abhinayādi-nirūpaṇaṁ nāma
ṣaṣṭho'dhyāyaḥ
||6||

--o)0(o--

(7)

saptamo'dhyāyaḥ

śabdālaṅkāra-nirūpaṇam

agnir uvāca—
syād āvṛttir anuprāso varṇānāṁ pada-vākyayoḥ |
eka-varṇo'neka-varṇo vṛtter varṇa-gaṇo dvidhā ||1||
eka-varṇa-gatāvṛtter jāyante pañca-vṛttayaḥ |
madhurā lalitā prauḍhā bhadrā paruṣayā saha ||2||
madhurāyāś ca vargāntād adho vargyā raṇau ghanau |
hrasva-svareṇāntaritau saṁyuktatvaṁ la-kārayoḥ ||3||
na kāryā vargya-varṇānām āvṛttiḥ pañcamādhikā |
mahā-prāṇoṣma-saṁyoga-pravimukta-laghūttarau ||4||
lalitā ra-la-bhūyiṣṭhā prauḍhāyāṁ paṇa-vargajāḥ |
ūrdhvaṁ repheṇa yujyante na ṭa-vargo na pañcamāḥ ||5||
bhadrāyāṁ pariśiṣṭāḥ syuḥ paruṣā sābhidhīyate |
bhavanti yasyām uṣmāṇaḥ saṁyuktās tat-tad-akṣaraiḥ ||6||
akāra-varjanāvṛttiḥ svarāṇām atibhūyasī |
anusvāra-visargau ca pāruṣyāya nirantarau ||7||
śa-ṣa-sā repha-saṁyuktāś cākāraś cāpi bhūyasā |
antasthābhir na-mābhyāṁ ca haḥ pāruṣyāya saṁyutaḥ ||8||
anyathāpi gurur varṇaḥ saṁyukte paripanthini |
pāruṣyāyādimāṁs tatra pūjitā na tu pañcamī |
kṣepe śabdānukāre ca paruṣāpi prayujyate ||9||
karṇāṭo kauntalī kauntī kauṅkaṇī bāṇa-vāsikā |
drāviḍī māthurī pañca-vargāntasthyoṣmabhiḥ kramāt ||10||
aneka-varṇāvṛttir yā bhinnārtha-pratipādikā |
yamakaṁ sāvyapetaṁ ca vyapteaṁ ceti tad dvidhā |
ānantaryād avyapetaṁ vyapetaṁ vyavadhānataḥ ||11||
dvaividhyenānayoḥ sthāna-pāda-bhedāc caturvidham |
ādi-pādādi-madhyānteṣv eka-dvi-tri-niyogataḥ |
saptadhā pūrva-pūrveṇa cet pādenottarottaram ||12||
eka-dvi-tri-padārambhas tulyaḥ ṣoḍhā tadāparam |
tṛtīyaṁ trividhaṁ pādasyādi-madhyānta-gocaram ||13||
pādānta-yamakaṁ caiva kāñcī-yamakam eva ca |
samudga-yamakaṁ caiva vikrānta-yamakaṁ tathā |
pādādi-yamakaṁ caiva tathāmreḍitam eva ca ||15||
caturvyavasitaṁ caiva mālā-yamakam eva ca |
daśadhā yamakaṁ śreṣṭhaṁ tad-bhedā bahavo'pare ||16||
svatantrasyānya-tantrasya padasyāvartanā dvidhā |
bhinna-prayojana-padasyāvṛttiṁ manujā viduḥ ||17||
dvayor āvṛtta-padayoḥ samastā syāt samāsataḥ |
asamāsāt tayor vyastā pāde tv ekatra vigrahāt |

vāksyaāvṛttir apy eva yathā-sambhavam iṣyate ||18||
alaṅkārādy-anuprāso laghur apy evam arhaṇāt |
yayā kayācid vṛttyā yat samānam anubhūyate |
tad-rūpādi-padāsattiḥ sānuprāsā rasāvahā ||19||
goṣṭhyāṁ kutūhalādhyāyo vāg-bandhaś citram ucyate |
praśnaḥ prahelikā guptaṁ cyuta-datte tathobhayam |
samasyā sapta tad-bhedā nānārthasyānuyogataḥ ||20||
yatra pradīyate tulya-varṇa-vinyāsam uttaram |
sa praśnaḥ syād eka-pṛṣṭa-dvi-pṛṣṭottara-bhedataḥ |
dvidhaika-pṛṣṭo dvividhaḥ samasto vyasta eva ca ||21||
dvayor apy arthayor guhya-māna-śabdā prahelikā |
sā dvidhārthī ca śābdī ca tatrārthī cārtha-bodhataḥ |
śabdāvabodhataḥ śābdī prāhuḥ ṣoḍhā prahelikām ||22||
yasmin gupte'pi vākyāṅge bhāvyartho'pāramārthikaḥ |
tad-aṅga-vihitākāṅkṣas tad guptaṁ gūḍham apy adaḥ ||23||
yatrārthāntara-nirbhāso vākyāṅga-cyavanād api |
tad-aṅga-vihitākāṅkṣas tac cyutaṁ syāc caturvidham |
svara-vyañjana-bindūnāṁ visargasya ca vicyuteḥ ||24||
datte'pi yatra vākyāṅge dvitīyo'rthaḥ pratīyate |
dattaṁ tad āhus tad-bhedāḥ svarādyaiḥ pūrvavan matāḥ ||25||
apanītākṣara-sthāne nyaste varṇāntare'pi ca |
bhāsate'rthāntaṁ yatra cyuta-dattaṁ tad ucyate ||26||
suśliṣṭa-padyam ekaṁ yan nānā-ślokāṁśa-nirmitam |
sā samasyā parasyātma-parayoḥ kṛti-saṅkarāt ||27||
duḥkhena kṛtam atyarthaṁ kavi-sāmarthya-sūcakam |
duṣkaraṁ nīrasatve'pi vidagdhānāṁ mahotsavaḥ |
niyamāc ca vikalpāc ca bandhāc cabhavati tridhā ||28||
kaveḥ pratijñā nirmāṇa-ramyasya niyamaḥ smṛtaḥ |
sthānenāpi svareṇāpi vyañjanenāpi sa tridhā ||29||
vikalpaḥ prātilomyānulomyād evābhidhīyate |
prātilomyānulomyaṁ ca śabdenārthena jāyate ||30||
anekadhā-vṛtta-varṇa-vinyāsaiḥ śilpa-kalpanā |
tat-tat-prasiddha-vastūnāṁ bandha ity abhidhīyate ||31||
gomūtrikārdhabhramaṇe sarvatobhadram ambujam |
cakraṁ cakrābjakaṁ daṇḍo murajaś ceti cāṣṭadhā ||32||
pratyardhaṁ pratipādaṁ syād ekānta-rasam ākṣarā |
dvidhā gomūtrikāṁ pūrvām āhur aśvapadaṁ pare ||33||
antyāṁ gomūtrikāṁ dhenuṁ jāla-bandhaṁ vadanti hi |
ardhābhyām ardha-pādaiś ca kuryād vinyāsam etayoḥ ||34||
nyastānām iha varṇānām adho'dhaḥ krama-bhāgiṇām |
adho'dhaḥ-sthita-varṇānāṁ yāvat turya-padaṁ nayet ||35||
turya-pādān nayed ūrdhvaṁ pādārdhaṁ prātilomyataḥ |
tad eva sarvato-bhadraṁ trividhaṁ sarasīruham |
catuṣpatraṁ tato vighnaṁ catuṣpatre ubhe api ||36||
atha prathama-pādasya mūrdhanya tripadākṣaram |

sarveṣām eva pādānām ante tad upajāyate ||37||
prāk-padasyāntimaṁ pratyak-pādādau prātilomyataḥ |
antya-pādāntimaṁ cādya-pādādāv akṣara-dvayam ||38||
catuśchade bhaved aṣṭa-cchade varṇa-trayaṁ punaḥ |
syāt ṣoḍaśa-cchade tv ekāntaraṁ ced ekam akṣaram ||39||
karṇikāto nayed ūrdhvaṁ patrākārākṣarāvalim |
praveśayet karṇikāyāṁ catuṣpatra-saroruhe ||40||
karṇikāyāṁ likhed ekaṁ dve dve dikṣu vidikṣu ca |
praveśa-nirgamau dikṣu kuryād aṣṭa-cchade'mbuje ||41||
viṣvag-viṣama-varṇānāṁ tāvat-patrāvalī-juṣām |
madhye samākṣara-nyāsaḥ saroje ṣoḍaśa-cchade ||42||
dvidhā cakraṁ caturaraṁ ṣaḍaṁ tatra cādimam |
pūrvārdhe sadṛśā varṇāḥ pāda-prathama-pañcamāḥ ||43||
ayujo'śvayujaś caiva turyāv apy aṣṭamāv api |
tasyodak prāg avāk pratyag areṣu ca yathā-kramam ||44||
syāt pādārdha-catuṣkaṁ tu nābhau tasyādyam akṣaram |
paścimārāvadhi nayen nemau śeṣe pada-dvayī ||45||
tṛtīyaṁ turya-pādānte prathamau sadṛśāv ubhau |
varṇau pāda-trayasyāpi daśamaḥ sadṛśo yadi ||46||
prathame carame tasya ṣaḍ-varṇāḥ paścime yadi |
bhavanti dvy-antaraṁ tarhi bṛhac-cakram udāhṛtam ||47||
saṁmukhāra-dvaye pādam ekaikaṁ kramaśo likhet |
nābhī tu varṇaṁ daśamaṁ nemau turya-padaṁ nayet ||48||
ślokasyādanta-daśamāḥ samā ādyantimau yujoḥ |
ādau varṇaḥ samau turya-pañcamāv ādya-turyayoḥ ||49||
dvitīya-prātilomyena tṛtiyaṁ jāyate yadi |
padaṁ vidadhyāt patrasya daṇḍaś cakrābjakaṁ kṛteḥ ||50||
dvitīyau prāg-dale tulau saptamau ca tathāparau |
sadṛśāv uttara-dalau dvitīyābhyām arthārdhayoḥ ||51||
dvitīya-ṣaṣṭhāḥ sadṛśāś caturthau pañcamāv api |
ādyanta-pādayos tulyau parārdha-saptamāv api ||52||
samau turyaṁ pañcamaṁ tu krameṇa viniyojayet |
turyau yojyau tu tadvac ca dalāntāḥ krama-pādayoḥ ||53||
ardhayor antimādyau tu muraje sadṛśāv ubhau |
pādārdha-patito varṇaḥ prātilomyānulomataḥ ||54||
antimaṁ paribadhnīyād yāvat turyam ihādimat |
pādāt turyād yad evādyaṁ navamāt ṣoḍaśād api ||55||
akṣarāt puṭako madhye madhye'kṣara-catuṣṭayam |
kṛtvā kuryād yathaitasya murajākāratā bhavet ||56||
dvitīyaṁ cakraṁ śārdūla-vikrīḍitaka-sampadam |
gomūtrikā sarva-vṛttair anye bandhās tv anuṣṭubhā ||57||
nāmadheyaṁ yadi na ced amīṣu kavi-kāvyayoḥ |
mitradheyābhituṣyanti nāmitraḥ khidyate tathā ||58||
bāṇa-bāṇāsana-vyoma-khaḍga-mudgara-śaktayaḥ |
dvi-catuṣka-triśṛṅgāṭā dambholi-muśalāṅkuśāḥ ||59||

padaṁ rathasya nāgasya puṣkariṇyasi-putrikā |
ete bandhās tathā cānye evaṁ jñeyāḥ svayaṁ budhaiḥ ||60||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre śabdālaṅkāra-nirūpaṇaṁ nāma saptamo'dhyāyaḥ
||7||

--o)0(o--

(8)

aṣṭamo'dhyāyaḥ

arthālaṅkāra-nirūpaṇam

agnir uvāca—
subhagaṅkaraṇo'rthānām arthālaṅkāra iṣyate |
taṁ śabda-saundaryam api nāsti manoharam |
arthālaṅkāra-rahitā vidhaveva sarasvatī ||1||
svarūpam atha sādṛśyam utprekṣātiśayāv api |
vibhāvanā virodhaś ca hetuś ca samam aṣṭadhā ||2||
svabhāva eva bhāvānāṁ svarūpam abhidhīyate |
nijam āgantukaṁ ceti dvividhaṁ tad udāhṛtam |
sāṁsiddhikaṁ nijaṁ naimittikam āgantukaṁ tathā ||3||
sādṛśyaṁ dharma-sāmānyam upamā rūpakaṁ tathā |
sahokty-arthāntara-nyāsāv iti syāt tac caturvidham ||4||
upamā nāma sā yasyām upamānopameyayoḥ |
sattā cāntara-sāmānya-yogitve'pi vivakṣitam ||5||
kiñcid ādāya sārūpyaṁ loka-yātrā pravartate |
samāsenāsamāsena sā dvidhā pratiyoginaḥ ||6||
vigrahād abhidhānasya sa-samāsānyathottarā |
upamā-dyotaka-padenopameya-padena ca ||7||
tābhyāṁ ca vigrahāt tredhā sa-samāsāntimā tridhā |
viśiṣyamāṇā upamā bhavanty aṣṭadaśa sphuṭāḥ ||8||
yatra sādhāraṇo dharmaḥ kathyate gamyate'pi vā |
te dharma-vastu-prādhānyād dharma-vastūpame ubhe ||9||
tulyam evopamīyete yatrānyonyena dharmiṇau |
parasparopamā sā syāt prasiddher anyathā tayoḥ |
viparītopamā sā syād vyāvṛtter niyamopamā ||10||
anyatrāpy anuvṛttes tu bhaved aniyamopamā |
samuccayopamāto'nya-dharma-bāhulya-kīrtanāt ||11||
bahor dharmasya sāmye'pi vailakṣaṇyaṁ vivakṣitam |
yad ucyate'tiriktatvaṁ vyatirekopamā tu sā ||12||
yatropamā syād bahubhiḥ sadṛśaiḥ sā bahūpamā |
dharmāḥ partyupamānaṁ ced anye mālopamaiva sā |
upamāna-vikāreṇa tulanā vikriyopamā ||13||
traikālyāsambhavi kim apy āropya pratiyogini |
kavinopamīyate yā prathate sādbhutopamā ||14||
pratiyoginam āropya tad-abhedena kīrtanam |
upameyasya sā mohopamāsau bhrāntimad-vacaḥ ||15||
ubhayor dharmiṇos tathyāniścayāt saṁśayopamā |
upameyasya saṁśayya niścayān niścayopamā ||16||
vākyārthenaiva vākyārthopamā syād upamānataḥ |
ātmopamānād upamā-sādhāraṇyātiśāyinī ||17||

upameyaṁ yad anyasya tad-anyasyopamā matā |
yady uttarottaraṁ yāti tadāsau gamanopamā ||18||
praśaṁsā caiva nindā ca kalpitā sadṛśī tathā |
kiñcic ca sadṛśī jñeyā upamā pañcadhā punaḥ ||19||
upamānena yat tattvam upameyasya rūpyate |
guṇānāṁ samatāṁ dṛṣṭvā rūpakaṁ nāma tad viduḥ |
upamaiva tirobhūta-bhedā rūpakam eva vā ||20||
sahoktiḥ saha-bhāvena kathanaṁ tulya-dharmiṇām |
bhaved arthāntara-nyāsaḥ sādṛśyenottareṇa saḥ ||21||
anyathopasthitā vṛttiś cetanasyetarasya ca |
anyathā manyate yatra tām utprekṣāṁ pracakṣate ||22||
loka-sīmā-nivṛttasya vastu-dharmasya kīrtanam |
bhaved atiśayo nāma sambhavāsambhavād dvidhā ||23||
guṇa-jāti-kriyādīnāṁ yatra vaikalya-darśanam |
viśeṣa-darśanāyaiva sā viśeṣoktir ucyate ||24||
prasiddha-hetu-vyāvṛttyā yat kiñcit kāraṇāntaram |
yatra svābhāvikatvaṁ vā vibhāvyaṁ sā vibhāvanā ||25||
saṅgatīkaraṇaṁ yuktyā yad asaṅgacchamānayoḥ |
virodha-pūrvakatvena tad virodha iti smṛtam ||26||
siṣādhayiṣitārthasya hetur bhavati sādhakaḥ |
kārako jñāpaka iti dvidhā so'py upajāyate ||27||
pravartate kārakākhyaḥ prāk paścāt kārya-janmanaḥ |
pūrva-śeṣa iti khyātas tayor eva viśeṣayoḥ ||28||
kārya-kāraṇa-bhāvād vā svabhāvād vā niyāmakāt |
avinābhāva-niyamo hy avinābhāva-darśanāt |
jñāpakākhyasya bhedo'sti nadī-pūrādi-darśanāt ||29||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre arthālaṅkāra-nirūpaṇaṁ nāma
aṣṭamo'dhyāyaḥ
||8||

--o)0(o--

(9)

navamo'dhyāyaḥ

śabdārthālaṅkāra-nirūpaṇam

agnir uvāca—
śabdārthayor alaṅkāro dvāv alaṅkurute samam |
ekatra nihito hāraḥ stanaṁ grīvām iva striyāḥ ||1||
praśastiḥ kāntir aucityaṁ saṅkṣepo yāvad-arthatā |
abhivyaktir iti vyaktaṁ ṣaḍ-bhedās tasya jāgrati ||2||
praśastiḥ paravan marma-dravīkaraṁna-karmaṇaḥ |
vāco-yuktir dvidhā sā ca premokti-stuti-bhedataḥ ||3||
kāntiḥ sarva-mano-rucy-avācya-vācaka-saṅgatiḥ |
yathā vastu tathā rītir yyathā vṛttis tathā rasaḥ |
ūrjasvi-mṛdu-sandarbhād aucityam upajāyate ||4||
saṅkṣepo vācakair alpair bahor arthasya saṅgrahaḥ |
anyūnādhikatā śabda-vastunor yāvad-arthatā ||5||
prakaṭatvam abhivyaktiḥ śrutir ākṣepa ity api |
tasyā bhedau śrutis tasya śābdaṁ svārtha-samarpaṇam |
bhaven naimittikī pāribhāṣikī dvividhaiva sā ||6||
saṅketaḥ paribhāṣeti tataḥ syāt pāribhāṣikī |
mukhaupacārikī ceti sā ca sā ca dvidhā dvidhā ||7||
svābhidheya-skhalad-vṛttir amukhyārthasya vācakaḥ |
yathā śabdo nimittena kenacit saupacārikī |
sā ca lākṣaṇikī gauṇī lakṣaṇā-guṇa-yogataḥ ||8||
abhidheyāvinābhūtā pratītir lakṣaṇocyate |
abhidheyena sambandhāt sāmīpyāt samavāyataḥ |
vaiparītvāt kriyā-yogāl lakṣaṇā pañcadhā matā ||9||
gauṇī guṇānām ānantyād antā tad-vivakṣayā |
anya-dharmas tato'nyatra loka-sīmānurodhinā |
samyag ādhīyate yatra sa samādhir iha smṛtaḥ ||10||
śruter alabhyamāno'tho yasmād bhāti sacetanaḥ |
sa ākṣepo dhvaniḥ syāc ca dhvaninā vyajyate yataḥ |
śabdenārthena yatrārthaḥ kṛtvā svam upasarjanam ||11||
pratiṣedha iveṣṭasya yo viśeṣābhidhitsayā |
tam ākṣepaṁ bruvanty aprastuta-stotram idaṁ punaḥ |
adhikārād apetasya vastuno'nyasya yā stutiḥ ||12||
yatrokte gamyate'nyo'rthas tat-samāna-viśeṣaṇaḥ |
sā samāsoktir uditā saṁkṣepārthatayā budhaiḥ ||13||
apahnutir apahnatya kiñcid anyārtha-sūcanam |
paryāyoktaṁ yad anyena prakāreṇābhidhīyate |
eṣām ekatamasyaiva samākhyā dhvanir ity ataḥ ||14||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre śabdārthālaṅkāra-nirūpaṇaṁ nāma

navamo'dhyāyaḥ
||9||

--o)0(o--

(10)

daśamo'dhyāyaḥ

guṇa-nirūpaṇam

agnir uvāca—
alaṅkṛtam api prītyai na kāvyaṁ nirguṇaṁ bhavet |
vapuṣy alalite strīṇāṁ hāro bhārāyate param ||1||
na ca vācyaṁ guṇo doṣābhāva eva bhaviṣyati |
guṇāḥ śleṣādayo doṣā gūḍhārthādyāḥ pṛthak-kṛtāḥ ||2||
yaḥ kāvye mahatīṁ chāyām anugṛhṇāty asau guṇaḥ |
sambhavaty eṣa sāmānyo vaiśeṣika iti dvidhā ||3||
sarva-sādhāraṇī-bhūtaḥ sāmānya iti manyate |
śabdam artham ubhau prāptaḥ sāmānyo bhavati tridhā ||4||
śabdam āśrayate kāvya-śarīraṁ yaḥ sa tad-guṇaḥ |
śleṣo lālitya-gāmbhīrye saukumāryam udāratā |
saty eva yaugikī ceti guṇāḥ śabdasya saptadhā ||5||
suśliṣṭa-saṁniveśatvaṁ śabdānāṁ śleṣa ucyate |
guṇādeśādinā pūrvaṁ pada-sambaddham akṣaram |
yatra sandhīyate naiva tal lālityam udāhṛtam ||6||
viśiṣṭa-lakṣaṇollekha-lekhyam uttāna-śabdakam |
gāmbhīryaṁ kathayanty āryās tad evānye suśabdatām ||7||
aniṣṭhurākṣara-prāya-śabdatā sukumāratā |
uttānapadataudāryaṁ yutaṁ ślāghyair viśeṣaṇaiḥ ||8||
ojaḥ samāsa-bhūyastvam etad gadyādi-jīvitam |
ābrahma-stamba-paryantam ojasaikena pauruṣam ||9||
ucyamānasya śabdena yena kenāpi vastunaḥ |
utkarṣam āvahan artha-guṇa ity abhidhīyate ||10||
mādhuryaṁ saṁvidhānaṁ ca komalatvam udāratā |
prauḍhiḥ sāmayikatvaṁ ca tad-bhedāḥ ṣaṭ cakāsati ||11||
krodherṣyā-kāra-gāmbhīryaṁ mādhuryaṁ dhariya-gāhitā |
saṁvidhānaṁ parikaraḥ syād apekṣita-siddhaye ||12||
yat kāṭhinyādi-nirmukta-saṁniveśa-viśiṣṭatā |
tiraskṛtyaiva mṛdutā bhāti komalateti sā ||13||
lakṣyate sthūla-lakṣatva-pravṛtter yatra lakṣaṇam |
guṇasya tad-udāratvam āśayasyātisauṣṭhavam ||14||
abhipretaṁ prati yato nirvāhasyopapādikāḥ |
yuktayor hetu-garbhiṇyaḥ prauḍhāḥ prauḍhir udāhṛtā ||15||
svatantraysānyatantrasya rāddhāntaḥ samayo mataḥ |
tatra vyutpattir arthasya yā sāmayikateti sā ||16||
śabdārthāv upakurvāṇo nāmnobhaya-guṇaḥ smṛtaḥ |
tasya prasādaḥ saubhāgyaṁ yathā-sāṅkhyaṁ praśastatā |
pāko rāga iti prājñaiḥ ṣaṭ prapañca-vipañcitāḥ ||17||
suprasiddhārtha-padatā prasāda iti gīyate |

utkarṣavān guṇaḥ kaścit yasminn ukte pratīyate ||18||
yathā-saṅkhyam anūddeśaḥ sāmānyam atidiśyate |
samaye varṇanīyasya dāruṇasyāpi vastunaḥ |
adāruṇena śabdena prāśastyam upavarṇanam ||19||
uccaiḥ pariṇatiḥ kāpi pāka ity abhidhīyate |
mṛdvīkānārikelāmra-pāka-bhedāc caturvidhaḥ |
ādāv ante ca saurabhyaṁ mṛdvīkāpāka ity abhidhīyate ||20||
kāvyecchayā viśeṣo yaḥ sa rāga iti gīyate |
abhyāsopahitaḥ kāntiṁ sahajām ativartate ||21||
hāridraś caiva kausumbho nīlo rāgaś ca tridhā |
vaiśeṣikaḥ parijñeyo yaḥ sva-lakṣaṇa-gocaraḥ ||22||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre guṇa-nirūpaṇaṁ nāma
daśamo'dhyāyaḥ
||10||

--o)0(o--

(11)

ekādaśo'dhyāyaḥ

doṣa-nirūpaṇam

agnir uvāca—
udvega-janako doṣaḥ sabhyānāṁ sa ca saptadhā |
vaktṛ-vācaka-vācyānām eka-dvi-tri-niyogataḥ ||1||
tatra vaktā kavir nāma prathate sa ca bhedataḥ |
sandihāno'vinītaḥ sann ajño jñātā caturvidhaḥ ||2||
nimitta-paribhāṣābhyām artha-saṁsparśi vācakam |
tad-bhedau pada-vākye dve kathitaṁ lakṣaṇaṁ tayoḥ ||3||
asādhutvāprayuktatve dvāv eva pada-nigrahau |
śabda-śāstra-viruddhatvam aprayuktatvam ucyate ||4||
chāndasatvam avispaṣṭatvaṁ ca kaṣṭatvam eva ca |
tad asāmayikatvaṁ ca grāmyatvaṁ ceti pañcadhā |
chāndasatvaṁ na bhāṣāyām avispaṣṭam abodhataḥ ||5||
gūḍhārthatā viparyastārthatā saṁśayitārthatā |
avispaṣṭārthatābhedās tatra gūḍhārthateti sā ||6||
yatrārtho duḥkha-saṁvedyo viparyastārthatā punaḥ |
vivakṣitāny aśabdārtha-pratipattir malīmasā ||7||
anyārthatvāsamarthatve etām evopasarpataḥ |
sandihyamāna-vācyatvam āhuḥ saṁśayitārthatām ||8||
doṣatvam anubadhnāti sajjanodvejanādṛte |
asukhoccāryamāṇatvaṁ kaṣṭatvaṁ samayāc cyutiḥ |
asāmayikatā neyām etāṁ ca munayo jaguḥ||9||
grāmyatā tu jaghanyārtha-pratipattiḥ khalīkṛtā |
vaktavya-grāmya-vācyasya vacanāt smaraṇād api |
tad-vācaka-padenābhisāmyād bhavati sā tridhā ||10||
doṣaḥ sādhāraṇaḥ prātisviko'rthasya sa tu dvidhā |
aneka-bhāg-upālambhaḥ sādhāraṇa iti smṛtaḥ ||11||
kriyā-kārakayor bhraṁśo visandhiḥ punar-uktatā |
vasta-sambandhatā ceti pañca sādhāraṇā malāḥ ||12||
akriyatvaṁ kriyā-bhraṁśo bhraṣṭa-kārakatā punaḥ |
kartrādi-kārakābhāvo visandhiḥ sandhi-dūṣaṇam ||13||
vigato vā viruddho vā sandhiḥ sa bhavati dvidhā |
sandher viruddhatā kaṣṭa-pāṭhād arthāntarāgamāt ||14||
punar uktatatvam ābhīkṣṇyād abhidhānaṁ dvidhaiva tat |
arthāvṛttiḥ padā-vṛttir arthāvṛttir api dvidhā ||15||
prayukta-vara-śabdena tathā śabdāntareṇa ca |
nāvartate padāvṛttau vācyam āvartate padam ||16||
vyasta-sambandhatā-suṣṭhu-sambandho vyavadhān amūḥ |
sambandhāntar anirbhāsāt sambandhāntara-janmanaḥ ||17||
abhāve'pi tayor antar vyavadhānāt tridhaiva sā |

antarā pada-vākyābhyāṁ pratibhedaṁ punar dvidhā ||18||
vācyam arhto'rthyamānatvāt tad-dvidhā pada-vākyayoḥ |
vyutpādita-pūrvaṁ vācyaṁ vyutpādyaṁ ceti bhidyate ||19||
iṣṭa-vyāghāta-kāritvaṁ hetoḥ syād asamarthatā |
asiddhatvaṁ viruddhatvam anaikāntikatā tathā ||20||
evaṁ sat-pratipakṣatvaṁ kālātītatva-saṅkaraḥ |
pakṣe sapakṣe nāstitvaṁ vipakṣe'stitvam eva tat ||21||
kāryeṣu pariṣadyānāṁ na bhaved apy aruntudam |
ekādaśa-nirarthatvaṁ duṣkarādau na duṣyati ||22||
duḥkhākaroti doṣajñān gūḍhārthatvaṁ na duṣkare |
na grāmyatodvega-kārī prasiddher loka-śāstrayoḥ ||23||
kriyā-bhraṁśe na lakṣmāsti kriyādhyāhāra-yogataḥ |
bhraṣṭakārakatākṣepa-balādhyāhṛta-kārake ||24||
pragṛhye gṛhyate naiva kṣatir vigata-sandhinā |
kaṣṭha-pāṭhād visandhitvaṁ durvacādau na durbhagam ||25||
anuprāse padāvṛttir vyasta-sambandhatā śubhā |
nārtha-saṅgrahaṇe doṣo vyutkramādyair na lipyate ||26||
vibhakti-saṅkhyā-liṅgānāṁ yatrodvego na dhīmatām |
saṅkhyāyās tatra vhinnatvam upamānopameyayoḥ |
anekasya tathaikena bahūnāṁ bahubhiḥ śubhā ||27||
kavīnāṁ samudācāraḥ samayo nāma gīyate |
sāmānyaś ca viśiṣṭaś ca dharavad bhavati dvidhā ||28||
siddha-saiddhāntikānāṁ ca kavīnāṁ vāvivādataḥ |
yaḥ prasidhyati sāmānya ity asau samayo mataḥ ||29||
sarve saiddhāntikā yena sañcaranti niratyayam |
kiyanta eva vā yena sāmānyas tena sa dvidhā ||30||
tarka-jñānaṁ muneḥ kasya kasyacit kṣaṇaṅgikā |
bhūta-caitanyatā kasya jñānasya sva-prakāśatā |
prajñāta-sthūlatā śabdānekāntatvaṁ tathārhataḥ ||31||
śaiva-vaiṣṇava-śākteya-saura-siddhāntināṁ matiḥ |
jagataḥ kāraṇaṁ brahma sāṅkhyānāṁ sapradhānakam ||32||
asmin sarasvatī-loke sañcarantaḥ parasparam |
badhnanti vyatipaśyanto yad viśiṣṭaḥ sa ucyate ||33||
parigrahād apy asatāṁ satāsevāparigrahāt |
bhidyamānasya tasyāpi dvaividhyam upagīyate ||34||
pratyakṣādi-pramāṇair yad bādhitaṁ tad asad viduḥ |
kavibhis tat pratigrāhyaṁ jñānasya dyotamānatā ||35||
yad evārtha-kriyākāri tad eva paramārthasat |
ajñānāj jñānatas tv ekaṁ brahmaiva paramārthasat ||36||
viṣṇuḥ sargādi-hetuḥ sa śabdālaṅkāra-rūpavān |
aparā ca parā vidyā tāṁ jñātvā mucyate bhavāt ||37||

ity āgneye mahā-purāṇe'laṅkāre doṣa-nirūpaṇaṁ nāma
ekādaśo'dhyāyaḥ
||11||

--o)0(o--

pūrṇo'yaṁ granthaḥ